

CRNI KONTINENT PROTIV STRATEGIJA KULTURNIH PRE/UPISIVANJA*

Merima Omeragić

"Crni kontinent" nije ni crn niti neistraživ: On još uvek nije istražen samo zato što su nas držali u uverenju da je bio preterano crn kako bi mogao da bude istražen. I zato što žele da nas ubede da bi trebalo da nas interesuje beli kontinent, s njegovim spomenicima Nedostatku. I poverovali smo u to. Drže nas između dva strašna mita: između Meduze i provalije. Imala bi od čega da pukne od smeha dobra polovina sveta, kada bi se tako nastavilo. Jer budi se falogocentrizam ponovo, i borbeno obnavlja stare šeme, usidrene u dogmi kastracije. Ništa nisu izmenili: teoretisali su njihovu želju i preveli je u stvarnost: Neka drhte, sveštenici, pokazaćemo im našu polnost!

Hélène Cixous, *Smeh meduze*.

Kulturni koncept žene: razaranje predodžbi u romanu *Crnac* Tatjane Gromača

Crni kontinet nije mračan niti neprobojan. To je samo kulturni koncept¹ koji podrazumijeva mjesto zvaničnog diskursa koji tu kani po-

* Tekst je prvobitno objavljen u e-listu: *LAMED*: list za radoznale, god. 11, br. 12 (2018.), 10-19.

1 Diskursi kojima upravlja i kojim se re/producira kultura su prepoznatljiv i imanentan društveno-politički konstrukt patrijarhata. U atmosferi sveopšte prihvaćenosti normiranih ponašanja i shodnih diskriminatornih praksi, bolnih upisivanja među dominantnima i subordiniranima, ističe se Moć koja omogućava kulturi da upravlja svim društvenim segmentima. Strukturama moći biološke razlike među spolovima se reproduciraju i dupliciraju kao poželjne i legitimne.

saditi kastraciju. Prirodno, tjelesno, crno, drugačije kojim se žena identifikuje od strane muškocentrične epistemologije, treba da postane ključno mjesto otpora. Kako? Crni kontinent žene trebaju istražiti. Putem subjekcije, putem kojim se ide od promjene gledišta na sebe kao objekta, negiranjem i podrivanjem identifikacije s muškim diskursom.

Cilj nam je da slomimo normirani diskurs i posubjektivimo žensko pisanje/govor. Da slomimo postojeći svijet nepravdi. U *crnom kontinetu* koji je simbol "materije za utiskivanje", "mjesto snova i fantazmi", "predstavnik negativnosti" (Luce Irigaray) i topos ženskoga treba pronaći izvor vlastitog jezika. Kad mu damo snagu da poleti što bi rekla Hélène Cixous, ne samo da ćemo se pobuniti protiv vlasništva Oca nad riječima, već će takav jezik značiti borbu protiv predodžbe žena kao iracionalnih i inferiornih objekata. Ujedno, jezik postaje dio diskursa koji ima funkciju odupiranja povijesnom i kulturnom poretku. Artikulacijom ženske kulture dekonstruiše se falusna kultura² upravo putem njenih simbola (crnog kontinenta) čime se ostvaruje demaskiranje moći reprezentacije u čemu svakako prednjači književnost. Prednost ovakve upotebe jezika i stvaranje posebnog prostora kulturnog djelovanja pokazala je i Tatjana Gromača.

U značenje pojma *Crnac* (2004.) kako se zove proza pomenute autorke³ učitavaju se uglavnom mnoga značenja, od onog autobiografskog (selo u kojem je odrasla autorka istog je imena), preko simbolizma boje kojoj se najčešće pripisuju negativna začenja: smrt, žaljenje, strah, kajanje, praznina, samoća, nepoznanica (poput crnog kontinenta). Također, u naziv knjige je upisano i negativno polarizirano rasističko obilježavanje koje pojedin/ku/ca treba da dovede do uništavanja, istrebljenja. To je o/znak/a utisnuta u kožu koja je sinonim za subordiniranost, nenormiranost i isključivost. Poigravanjem, uzurpiranjem diskursa, maestralnom jezičkom upotrebom Tatjana Gromača čitateljima daje vrlo jasan signal za čitanje. U društvenom kon-

2 Činjenici da je kultura obojena, kako klasno, rasno, tako i spolno, pogotovo kad je u pitanju potonja odrednica, u prilog idu dihotomna određenja suprotstavljene muške kulture i ženske prirode kako bi se radikalizacijom istih obezbjedilo očuvanje muškocentričnog, bjelačkog i kapitalističkog poretka. Simbol te kulture je falus, stoga je veoma važan pojam falusne kulture (u čijem epicentru se nalazi falus).

3 Djetinjstvo i mladost autorke je obilježio protekli rat i raspad Jugoslavije, na veoma specifičan način, što će pokazati i interpretacija samoga romana.

tekstu i konstituisanju ovog romana vrlo važno mjesto zauzima i pozitivni signifikant na koji apelira naslov i koga uopšte ne treba isključiti. Autorka uporište pronalazi u imanentnim pozitivnim karakteristikama crne boje: moć, ozbiljnost, misterija, snaga i uspjeh. Za snagu pisanja.

Također, u drugoj dimenziji tumačenja neophodno se složiti sa uzimanjem za uzor borbe crnaca za oslobođenje od subordiniranog položaja u civilizaciji. Višestruko kodiran naslov proze sintetizira jednake težnje: pomisao na autobiografski narativ, pronalazak snage, moći i autoriteta za stvaranje vlastitog ženskog subverzivnog diskursa i kulture, te žene koje poput crnaca izlaze iz povijesne cenzure demarkiranjem žiga utisnutog na žensku društvenu ulogu.⁴ Svakako ne treba zaboraviti niti proširiti asocijativno čitanje crnog ženskog izraza. Nove politike identiteta, baš kao što je to slučaj sa književnom tradicijom crnih spisateljica, omogućavaju marginaliziranim skupinama stvaranje novog diskursa koji će osnažiti njihovo djelovanje u prostorima kulture.

Crnac je i glavna junakinja romana koja u sjećanjima na djetinjstvo pronalazi začetke svoga neposluha i bunta koji je vodi ka formiranju crnačkog identiteta, hibrida dviju različitih etničkih kultura, drugačijeg u odnosu na onog koji propagira društvo i njegova ratna, nacionalna kultura devedesetih godina 20. vijeka pa i poslije. Njena ispovijest je prožeta otporom zakonu uvijek dominantnog patrijarhata i nadolazećim ideologijama fašizma i mrčnjaštva. Crnac je i majka glavne junakinje, pripadnica manjinske nacionalne skupine koja ratom postaje neprijateljska. Diskriminatorni sistem vrijednosti po završetku rata drži u poziciji ilegale djecu druge nacije, u novonastaloj kulturi kroz sistem školstva djeca su stigmatizovana kao crnci.

U pluralizmu teksta *Crnac* autorka predstavlja sumornu i depresivnu svakodnevnicu nesretnih ljudi uronjenih u malograđanštinu. Tatjana Gromača vješto zasijeca agresivnu kulturu koja ratom uništava sve razlike pozivajući se na čistoću i predisponiranost jedne grupe nad onom označenom Drugošću.

4 Nažalost, ovo je dvostran proces. U rekaciji na izlazak iz datog položaja u koji je žena zatočena, odgovor je uvijek istovijetan iako usložen, diskurz žene neprekidno gura u ralje (povijesne) Drugosti.

Od inferiornosti do postajanja djevojčicom

Unutar institucije porodice koja je paradigma patrijarhata odvija se sistematska stratifikacija rodnih i spolnih razlika putem dodijeljenih uloga. U našoj kulturi dodijeljene aktivnosti su spolno kodirane kao muške i ženske te funkcioniraju "u preovladavajućim sustavima odnosa rodno uvjetovane moći" (Bordo, 1999: 135). Nasuprot idealiziranoj slici porodičnog života koja je prisutna kod autora po kojima se porodična hijerarhija i politički diskurz nadovezuju, porodica fungira kao "depolitizirani idilični teren" (Higonnet, 1994: 93). U očima muškaraca autorke svojim postojanjem, pisanjima, tekstovima čine uvredu na račun porodice. Zapravo radi se o savršenom postupku deprivatizacije sfere prodice u koju je žena *a priori* gurnuta, proisteklom iz ženskog gledišta i pisanja po kojemu slika doma nije niti idealna ni dobroćudna.

Simboličke vrijednosti koje se pripisuju ženskoj ulozi u okrilju porodice povezane su sa ženskom moći reprodukcije. Dom postaje "poprište odnosa moći" (Morley, 2005: 140-167). Uprkos ženskoj povezanosti s domom, rodne uloge unutar porodice kreirane su tako da je više nego "očita sveprisutnost ženske inferiornosti" (Fraser & Nicholson, 1999: 30). Baš kao i njena majka, djevojčica internalizuje uloge i ispostavlja se kao (samo) inferiorni čovječuljak.⁵ Dom postaje mjesto najčvršćih spoznaja o svijetu, imenovanja pojmo-va, te proizvodnje emocija. Hijerarhiju spolova djevojčica spoznaje u okviru porodice. Preko hijerarhije transponirane u simboliци dječje igre i kroz stereotipne priče koje prate njeno odrastanje. Kulturne predodžbe o razlici djevojčica ukazuju na njihovo mjesto podređenosti u svijetu.

5 Preuzeto od Luce Irigaray koja je ovako naslovlila poglavlje svoje znamenite studije *Speculum of the Other Woman* u kojem dekonstruira i oštro napada frojdističko gledište po kojem djevojčica nije jednaka dječaku zbog svoje inferiornosti koja je biološki određena paradigmom morfoloških razlika među spolovima. Biološka predodređenost i podređenost žene jeste rezultat kulturne reprodukcije razlika među spolovima, objašnjenja ženske determiniranosti u društvu označene putem kastracije, zaostalosti njenih spolnih organa, zavisti na penisu, razrješenja kompleksa čime se utvrđuju hijerarhijske vrijednosti. Ženinom mjesto p/određenosti unaprijed producira njenu ulogu u poretku dok je cijeli proces odrastanja i torture podređen činjenici da ona mora "postati normalna žena" (Irigaray, 1985: 26), naravno da se pod ovom sintagmom krije razarajuća moć muške prevlasti koja maskirana normalnošću pojave i vrijednosti krijumčari unaprijed definirane razlike među rodovima.

Glavna junakina romana *Crnac* zarad želje da se dočepa željenog predmeta, potvrđuje spolne odnose koji performativnošću igre s bratićem postaju sastavni dio predodžbi o rodnim odnosima. Ti odnosi su postulirani u patrijarhatu, ali su i dio mehanizama putem koji se upisuju konvencije spola i roda. Imitacijom uloga odraslih determinisanih patero-odnosima dječak potvrđuje da "nema drugu želju nego da bude muškarac" (Irigaray, 1985: 26) koji aktivno istražuje žensku spolnost dok je ona u stanju pasivnosti: *Glavu je savio ispod, kao mehaničar koji se naviruje ispod pokvarenog automobila. Naginjao ju je lijevo – desno, šireći i podižući dva komadića bijelog mesa među mojim nogama. Prsti su mu bili kao pincete, a ono u gaćicama bilo je kao neo-bičan leptir kojeg je prvi puta ulovio.* (Gromača, 2004: 28)

Regulatorne norme performativnim djelovanjem "materijaliziraju pol tela, polnu razliku u službi učvršćivanja heteroseksualnog imeprativa" (Butler, 2001: 14). Igra u kojoj djevojčica treba da bude pasivna može da bude mjesto njenog aktivnog opiranja dominantnim strujama u njenom odgoju i socijalizaciji. Radoznalost djevojčica o svijetu odraslih manifestuje se kroz zatvorenost njihovog svijeta od dječakog u kome "djevojčice jedna drugoj saopštavaju podatke koje su uspele da prikupe" (Beauvoir, 1982: 44) posredstvom igre koja može postati spona sa svijetom odraslih: *Prijateljica me pozvala da se igramo ispod prikolice ... Skinula mi je gaćice i stavila jezik u usta. Imala je malen, vruć jezik. Zatvorila je oči. Sladunjavi zadah iz njenih usta prešao je na moje tijelo. Stenjala je i zabacivala glavu lijevo – desno i unazad kao glumica u filmu.* (Gromača, 2004: 27)

Žarkocrvena boja laka, napola izguljenog na noktima djevojčice, koju opservira pripovjedačica vjerovatno je svjedočanstvo želje (njene ili neke odrasle žene, a najčešće je to majka) da ide putem socijalizacije ka pripadnosti krugu odraslih žena. To je nadripatrijahlalni svijet u kome je šminka sinonim za ženstvenost, dok s druge strane, taj oguljeni lak u svijetu odraslih će apelirati da je riječ o takozvanoj ženi sumnjivog morala.

Tatjana Gromača u svom tekstu otkriva i mehanizme simbolizacije koji treba da se utisnu u značenje roda kao društvenog odnosa. Najprije, to su simboli mita i religije kao sredstva propagande pri pro/kreaciji žene i femininoga. Isus kao motorist i Djevica kao biciklistkinja su zamisao djevojčice koju lik babe kao autoriteta i prenositeljke vjere kažnjava. Kažnjavanje ima

funkciju da organizira identitet po rodu, saobrazno "pravilima kulture koja ga pripitomljava" (Rubin, 1983: 127) već od najranije dobi. Okvir koji djevojčica ne smije preći je svetost predaje koja je smješta u p/određenu poziciju. Jer djevojčica živi "među bogovima muškog oblića" (Beauvoir, 1982: 47). Patrijarhat je taj koji na svojoj strani ima boga, kao što to sjajno primjećuje Kate Millet. Djevica Marija predstavlja prototip savršene majke i željene žene u svom savršenom bajkovitom i nedostižnom totalitetu, a zapravo njena slika "nevine djevojke kao pohraniteljice očeve moći" (Kristeva, 1983: 67-84) treba da otjelovi matricu heteroseksualizma i savršenog ljubavnog odnosa. Baba odvodi djevojčicu na prošćenje, misu koja slavi Mariju, gdje djevojčica zabunom osramoti baku: *Nisam smjela uzeti novac iz vreće na štapu, nego ga staviti u nju. Stoga mi je, prije nego što smo krenule od kuće, u praznu kutiju od šibica stavila malo željeznog novca. Kutija se putem stisnula i spljoštila u džepu, a novac sam dala gospođi koja je pored crkve prodavala šarene lančice od medenjaka nanizanih na tanku špagu.* (Gromača, 2004: 34)

Religijski diksurs još od doba djetinjstva služi kao idealno sredstvo da se u svaku osobu ukodira njen odgovarajući položaj kao i način održavanja društvene uloge u njenim relacijama. Odlazak malene junakinje Djedu Mrazu koji daje poklone po principu kažnjavanje-nagrađivanje za počinjena nedjela je još jedna u nizu priča o uslovljavanju. To se podvlači pod podsticanje djece na dobro ponašanje, a zapravo ih se suštinski sputava te prisiljava na vježbanje dvoličnosti: *Djed Mraz me pitao da li sam bila dobra. U ruci je držao poklon zapakiran u veliki proziran najlon kroz kojeg su se nazirale loptaste naranče i zagonetna tkanina s privlačnim cvjetnim utorkom. Kimnula sam glavom kao da govorim "Da!", a obrazi su mi se zarumenjeli, jer sam se sjetila kukuruza, mačića, kolača od blata i pačića koji je ležao u svom malom grobu.* (Gromača, 2004: 23)

Naivne pogreške poput odlaska od kuće s mačićem, skrivanje u kukuruza, davanje kolača od pijeska dječacima, pretjerana ljubav prema pačiću koja ga je odvela u smrt, dio su prirode djevojčice koja je nestašna, koja otkriva i spoznaje svijet. Društveni aparat je u funkciji pripitomljavanja ženskog roda kao sirovine od koje se treba dobiti društveno koristan proizvod. S druge strane, na nestašluke djevojčice treba gledati kao na propuste, takozvane mogućnosti rematerijalizacije. Proces se može desiti samo otvorenjem pod-

ručja u "kojem se sila regulatornog zakona može okrenuti protiv sebe same i proizvesti mnoštvo reartikulacija koje dovode u pitanje hegemonističku moć samog zakona" (Butler, 2001: 14). Nerijetko nestašluci završavaju kaznom od strane autoriteta, koji u ime kulture u djevojčicu projiciraju negativnu sliku nje same koja je zasnovana na predrasudama i stereotipima. Kao što bi to rekla Clarissa Pinkola Estés u mnogim kulturama se očekuje da će djevojčica postati određeni tip osobe, da će se ponašati u skladu s društvenim propisima i da će usvojiti sistem vrijednosti njezine porodice ili bar da neće podizati prašinu.

U sistemskom kažnjavanju je artikulirano mjesto kulturne Traume odrastanja. U porodičnom domu se potvrđuje unaprijed zadata inferiornost žene u njenom polju djelovanja, privatnoj sferi doma koje joj dodjeljuje kultura. To izravno utiče na prirodu njenih odnosa kako unutar porodice, tako i na način da je integrira mehanizmima kulture koji je i dalje reproduciraju u neljudske entitete kakvi su domaćica i majka. Majka glavne junakinje udajom prelazi iz komfora gradskog života u malo selo gdje započinje drugi život ni nalik onom prethodnom koji je toliko sličan djetinjem. Života iz kojeg je otrgnuta. Žena koja postaje simbol za mjačinstvo i dom u kontekstu kreiranja rodnog identiteta suočena je s ograničenjem njenih moći na privatnu sferu što se postiže društvenom opresijom. Univerzalna činjenica "kulturom dodjeljenog drugorazrednog statusa žena" (Ortner, 1983: 154) u porodičnom životu je ovaploćena kroz njenu podređenost mužu. Dokaz za to je prажnjene sadrжaja njenog života, kako bi se u toj bračnoj simbiozi naselili novi pojmovi i simboli žene-domaćice koja žudnju za prethodnim životom potiskuje strahom pred mužem: *Kada se udala za oca, majka je sa sobom donijela odjeću, album sa slikama i bilježnicu s crvenim platnenim koricama. ... Kasnije je majka u bilježnicu s crvenim koricama pisala dnevnik. Pisala je o ocu koji se porezao na komadić stakla na bazenu, zapisala je kada su bili na bračnom putovanju. Zapisala je i ocjene iz škole koju je završila. Kada se umorila od pisanja dnevnika, počela je pisati recepte za kolače.* (Gromača, 2004: 63)

Majka je imala punu kutiju ogrlica. Rijetko ih je nosila, one su leжale savi-nute u mala kugličasta gnijezda kao dokaz da je nekada prije, dok je još bila mlada djevojka, živjela drugačijim životom. ... Sada ponekad, dopuštala je da ih stavim oko vrata, ali kada bi došlo vrijeme da se otac vrati s posla morala

sam ih brzo skidati i trčeći nositi nazad u sobu, kako bi ponovo ležale savinute pod poklopcem kutije. (Gromača, 2004: 11)

Muška dominacija ne završava samo u javnoj sferi. Muškarac je prisutan u obje sfere kao vladar, iako je u privatnoj sferi njegova uloga često samo simbolička.⁶ Sliku oca u djetinjstvu glavne junakinje obilježava odsustvo zbog rada u tvornici žice i jedan vid nespretnosti, te svijesti o očevom brzom odrastanju i teškom životu. Međutim, nije isključivo otac odsutan iz porodice. Tatjana Gromača lik majke reprezentuje kroz svijest o egzistencijalnom čime se udvostručava njena uloga. Pored brige za domaćinstvo, ona radi i u kancelariji u gradu: *Kad je dolazila kući, majka je bila ljuta. Izlazila bi pred kuću i istresala plahte koje je poslije zatezala na krevetima. Zatim je podgrijavała ručak, kojeg je večer prije skuhalala. Narezala bi kruh i pokupila sve mrvice sa stola. Stavljala lonac na stol. Iz lonca se pušila podgrijavała hrana. Uzimala je veliku žlicu i s njom stavljala hranu u tanjur. Zatim bi sjedala za stol i jela.* (Gromača, 2004: 26)

Djevojčica koja svjedoči urušavanju ideala savršenih porodičnih odnosa⁷ detektira česte svađe među roditeljima koje su završavale majčinim bijegom od kuće roditeljima u grad ili rođakama na kraju sela. U slobodnom ženskom prostoru s rođakama majka je mogla ostvariti intiman razgovor o domaćinstvu, a sve izvan dometa muškog djelovanja: *Sjedile su kraj peći i pričale o bolesti, nesreći i smrti. Glasovi su im bili toliko jednolični i dosadni, da ono o čemu su govorile nije bilo jako bitno. Puno bitniji je bio ton kojim su iz njihovih suhih zakrivljenih usnica izlazili ti glasovi.* (Gromača, 2004: 16)

Autorka precizno iz djetinje perspektive ispisiuje društvenu determinaciju položaja rodova. Nasuprot hladnim i sivim slikama muške svakodnevnice u kojoj čovjek umire od alkohola jer je mnogo pio da bi mogao da se smije i radnicima koji su krali žicu ne jer nisu imali, već što su htjeli da se bolje osjećaju – stoji duboko potresan primjer života djevojčicine majke. Tim postupkom autorka uopštava položaj žena u društvu i zajednici: *Autobus je ostavljao žene na ulazu u selo i one su sporo, u grupicama hodale prema kućama, vu-*

6 U našim kulturama otac zbog različitih razloga "nije mogao ili nije želio biti prisutan" (Pinkola Estés, 2007: 202).

7 Iz razloga što se u patrijarhatu ne računa na pobunu žene, kao i njen težak život na selu u drvenoj kući, i usloženost situacije radom u gradu.

kući za sobom svoje torbe. Izgledale su kao robijaši nakon dugo godina pušteni na slobodu. Lica su im bila bezizražajna. Na njima se nije moglo vidjeti ni komadića radosti zbog toga što se napokon vraćaju kućama, svojim muževima i djeci. (Gromača 2004, 26)

Pored slučaja susjede koja je poslije svađe sa suprugom pronašla utočište u porodici male djevojčice indikativan je i način na koji autorka s empatijom piše o ženama iz sela ili o babi koja ne može da se navikne na kuću od cigle, pa bježi od onih koji je ne vole. Baka bi nakon pokušaja bijega revidirala i čutke se vraćala kući. Djevojčicina nana (druga baka, upotreba termina asocira na kulturološku razliku) u gradu nije imala različit život od žena sa sela. Podređenost porodici i muškarcu o kojem je ekonomski ovisna, jer joj je bilo uskraćeno pravo na obrazovanje – slika je žene u kulturi s druge strane granice: *Nana nije znala pisati. U planini u kojoj se rodila, nije bilo škole ni đaka. Kada se udala, pisanje joj više nije trebalo. Naučila je čitati slova na vrećicama s brašnom ili šećerom u prodavaonicama. Tako se nije mogla zbuniti kad je išla u kupovinu. Nikada nije išla na posao, zarađivati novac. Novac za kupovinu je dobijala od dede. Stajao je u ladici ispod kuhinjskih krpa. (Gromača, 2004: 60)*

Kulture s obje strane kažnjavanjem različitosti oblikuju identitete Traumom. Esencijalizacija žena i ženskoga, ta bolna strategija kulture u svrhu je reprodukcije slike žene koja je kreirana od strane muškarca. Konstruiranje roda služi se sredstvima isključivanja. Subordiniranim ulogama žena se stavlja u nezahvalan položaj iz kojeg se može jedino izaći borbom protiv autoriteta i demistifikacijom svog položaja poslušnog odjeka.

Žena na povijesnom horizontu rata

Za glavnu junakinju ove proze simbolički prelaz iz perioda djetinjstva u doba mladosti obilježio je rat. Oštri rez u tekstu Gromača opravdava ispisom povijesti pojedin/ke/ca čiji život, iako na tzv. "pozadini rata" (Yuval-Davis, 2004: 139) obilježava traumatsko iskustvo susreta s ratom i njegovo pogubno djelovanje na "čovjekov svakodnevni život." S druge strane, fragmenti teksta koji su pluralnost zasebno ispriповijedanih doživljaja trpe ovaj prelaz. Proza Tatjane Gromače nema moralizatorsku dimenziju, ali suočavanje s kulturnim obilježjima rata zadržava se na nivou detekcije ličnog traumatskog iskustva, obilježenog strahovima i kolektivne traume kakvu proizvodi rat na horizontu historije.

Totalizirajući diskurs etnopolitičke konstrukcije Drugosti izraz je ratnog imperativa koji prestruktuiru kategorije zajednica težeći da ostvari etnički čiste zajednice nasuprot kategorije neprijateljskih kolektiviteta. *Etnički identitet* podrazumijeva identifikaciju na temelju iste kulture, jezika, religije, tradicije i povijesti. Etnička podjela, koja prozilazi iz prethodno navedenog, na *mi* i *oni* svjedoči o postojanju etničkog pluralizma na određenom prostoru unutar političke zajednice kao što je država ili narodne zajednice/nacije. Mit o našoj kulturi, kako kaže Rada Iveković, putem kojeg se identificiraju pripadnosti etničkom i nacionalnom identitetu izmanipulisan postaje mjesto tvorbe radikalnih oblika svijesti kakvi su patriotizam i nacionalizam. Religijsko područje inkorporirano u okvire etničke kulture "konkretno i povijesno je ugrađeno u dikturu moći" što može biti jedan od načina putem kojih se marginaliziraju pojedin/ke/ci i grupe.⁸ "Hijerarhije poželjnosti" (Yuval-Davis, 2004: 61) zahvaljujući konceptu isključivosti/uključivosti su u funkciji očuvanja poretka. Najjače polje za manipulaciju i propagandu "vrijednosti" utemeljenih na pomenutom principu u propagiranju rata imaju mediji: *Na televiziji su stalno prikazivali snimke rata i katastrofa. U novinama su se povećale stranice crne hronike. Na naslovne strane stavljali su slike leševa, zgaženih ili ubijenih ljudi, sve kako bi privukli što više čitalaca. [...] Radio je glasno tan-drkao tužne pjesme o domovini i uspomenama.* (Gromača, 2004: 104-106)

Senzacionalizam, patriotizam, govor mržnje i stvaranje slike neprijateljskog Drugog postaju osnovne metode držanja ljudi u stanju straha, omogućavajući podmukloj ratnoj retorici pristup do svake pojedinke/ca. Tim slijedom isprepletenosti, rod i spol se nameću kao determinirajuće kategorije koje određuju i saučestvuju u konstrukciji pripadnosti kolektivno kulturnom. To je simbioza roda i nacije. Homi Bhabha piše o naciji kao djelatnoj ovlasti pripovijedanja koja kulturi omogućava potčinjavanja, rastvaranja, reprodukcije, vođenja i stvaranja. Nacionalizam forsirajući religijsko, a time i dio kulturnog, osim što sržno promovira potčinjenost žene muškarcu, kroz mitove i priče transmituje identitet muškarca kao primarni koji žena nasleđuje od oca i/ili usvaja od muža identifikacijom. Po logici patrijarhata identiteti žena⁹ su

8 Tim činom one/i se guraju u Drugost koja je konstruisana kao skup negativnih odlika (usp. Nancy Hartsock).

9 Etnički i nacionalni identiteti žena su njihovi tzv. polovni identiteti ili identiteti iz druge ruke (Jasminka Tešanović), konstruisani sekundarno preko muškaraca i njihovih uloga u životima žena.

zamjenjivi. U specifičnim okolnostima rata tradicionalne slike žena su dodatno "politizirane i obojene ideologijom" (Higonnet, 1994: 80). Autorka u romanu prikazuje način na koji se nacionalna ideologija prelama preko identiteta jedne žene: *U kuću nam je došla policija. Rekli su da se ne bojimo, došli su samo u običan posjet. Sjeli su za stol i izvadili papire. Na papiru je pisalo ime majke i mjesto u kojem se rodila. Mjesto u kojem se rodila majka sada je bilo neprijateljsko. Policija je došla provjeriti nije li majka, kojim slučajem, također naš neprijatelj. Pitali su je koliko dugo živi ovdje i kako se prilagodila. Pitali su i mene. Svi smo rekli da se prilagodila dobro.* (Gromača, 2004: 72)

Pripadnost žene kolektivu prvenstveno dokida njen individualni identitet, a u prvi plan ističe važnost grupne identifikacije na koju je žena prisiljena. Pripadnost majke neprijateljskom kolektivu, tom imaginarnom konstruktu koji reproducira rasistički diskurs o Drugom, pod nadzorom je dvostrukog prilagođavanja. Jednog koji promoviše rodna patrijarhalna performativnost i drugog kao prilagođavanja životu u drugoj nacionalnoj skupini. Ustupci ratnoj okupaciji svakodnevnice i svih segmenata života realizirani su u pokršćavanju i crkvenom vjenčanju: *Kada je došao rat, otac je ponovo oženio majku, po drugi put, iako se prije toga nisu rastajali. Ovaj put oženili su se u crkvi. Nisam išla na njihovo vjenčanje. Ali sam zato morala otići u crkvu da me svećenik pokrsti. I moja sestra se morala pokrstiti. Svi smo morali otići u crkvu, ali smo morali paziti da drugi ne misle da se krstimo zato jer moramo.* (Gromača, 2004: 65)

Djeca koja nasljeđuju identitet svojih očeva očituju ga u voljnom prihvatanju ideje pokršćavanja koji u nacionalističkim prevratima može/i figurirati kao čin opstanka. Religijski diskurs u ratu dobija političku moć putem koje se mobiliziraju kategorije identiteta čime se "podstiču identifikacije u službi političkog cilja" (Butler, 2001: 16). Crkva kao institucija religije u periodu rata posjeduje moć kakvu nije imala u komunizmu. Autorka tu moć destabilizira pripovijedanjem. Subverzivnim postupkom pripovijedanja, ideološki motiviranim, kako bi politički osvješteno pripovijedanje označio Zdenko Lešić, Gromača zadržavajući perspektivu djevojčice omogućava svojoj odrasloj junakinji da kritički i s podsmjehom rezonira stvarnost. Polaganje crkvenog ispita o poznavanju gradiva o bogu najdalje vodi junakinju do antropomorfiranja boga, koji s oblaka promatra Zemlju, te prihvatanja njegove pasivnosti

u promatranju što je jezičko poigravanje s nasilno usvojenom normom, ali i otpor dominantnim težnjama ideologije da okupira svaku/og pojedi/ku/ca: *Svećenik je bio malen i debeo. Salo mu je visjelo s lica i spuštalo se do vrata, kao dva debela konopca. [...] Nije djelovao kao da misli na Boga, pa kad bi rekao "pomolimo se", sklopila sam dlanove i zamišljala da se molimo za debelu crvenu kobasicu na njegovom tanjuru.* (Gromača, 2004: 66)

Pripadnost kolektivnom identitetu putem identifikacije sa sličnostima ima za zadatak da re/socijalizira individuu i nazire formiranje (različitosti) individualnog identiteta koji je najčešće zasnovana na stavu dispozicije prema kulturnom naslijeđu. Politizacijom identifikacije u kolektivnim identitetima postiže se jednakost u razlici, a paradoksalno, kriteriji za identifikaciju uspostavljeni su na matrici patrijarhata i nacionalizma, te isključuju svaku/og Drugu/og.¹⁰ Mehanizmi identifikacije subjekta s pozicijama rezultiraju procesima borbe, pregovaranja i prilagođavanja normama s kojim se suočavaju u reguliranju samih sebe.

Obzirom da porodica, definirana kao osnovna ćelija društva i patrijarhata istovremeno, pretpostavlja relacije u kojima se može izvoditi subjekt u procesu (odrastanja). Glavna junakinja romana *Crnac* se suprotstavlja Zakonu prodrivajući ga iznutra. Nije samo riječ o opsesivnom motivu ženske književnosti kako bi se razjasnio odnos majka-kćer, štaviše, taj odnos doveden u kontekst odnosa s ocem. Razrješenje, preciznije rečeno uzurpiranje nametnutog mizoginog ideala Elektrinog kompleksa, ne predstavlja samo rušenje Zakona Oca, već izlazak na poligon borbe za (samo)ostvarenje subjekta i artikulacije sebstva. U okuženju patrijarhalnih djelovanja hijerarhiziranih rod-nih odnosa, majka će vaspitati, oblikovati "kćer tako da se 'pristojno' ponaša u vanjskom svijetu" (Pinkola Estés, 2007: 198) u skladu s propisanim kulturnim normama koje će je držati u stanju ćutanja i subordinacije. Majka glavne junakinje je model patrijarhalne žene udaljene od vlastite djece. Djevojčica – djevojka narušavajući matricu odnosa majka-kćer destabilizira formu žene u patrijarhatu, ističući u prvi plan gubitak majčinog autoriteta. I kako bi to

10 Oblikovanje subjekta je predano "nizu kulturalnih normi i polju moći koje nas temeljno uvjetuju" (Butler, 2007: 69-84). Međutim, odupiranje reitativnoj praksi regulatornih normi postaje pitanje otpora kao rezultata moći, kao njene spostvene subverzije. Identitet se "konstruira samo preko odnosa s Drugim [...] prema onome što se naziva konstitutivna izvanjskost" (Hall, 2001: 215-233).

sjajno rekla Simone de Beauvoir, kćerka ne želi da liči na majku, zato što je doživljava kao prepreku i negaciju: *U stvari, cijelo sam vrijeme mislila zašto mi postavlja ista pitanja i kako joj to ne dosadi. A onda sam jednog dana shvatila – ona meni ne postavlja ista pitanja zato što ne zna za druga, nego zato jer ne zna o čemu bi sa mnom pričala. ... Televizija je i dalje brujala. To je majci dalo podsticaj da još glasnije viče: Tebi niko ne valja! Ti si uvijek nešto posebno! I šta ti vrede sve one tvoje silne knjige koje si pročitala kad ništa nisi naučila! Pogledaj se samo na šta ličiš! Ti si ruglo!* (Gromača, 2004: 111-112)

Za kćer majka je "prototip otužnog ponavljanja" (Beauvoir, 1983: 44). Iz majčine perspektive pobuna kćeri označava bolan gubitak saučesnice, sebe iste, koju je imala za vrijeme kćerinog djetinjstva.¹¹ Ujedno taj proces i odnos predstavljaju udaljavanje i razočarenje potragom kćerke za drugačijim i vlastitim sebstvom. U tom procjepu nastaju brojni sukobi, ali se i kristalizira potreba kćerke da istraje na putu subjekcije. Odnos djevojke s ocem,¹² determinisan sistemom preuzimanja socijalnih uzora i ideala, a sve u cilju za/dobijanja poželjnog kulturnog identiteta, uvlači djevojku u ono što Julija Kristeva označava kao sistem očinske cjeline. U tom otvorenom procesu odvija se odbijanje i destabilizacija Očevog Zakona:

Nisam mislila ni na oca, koji je zapovijedio, zbog ljubavnika da se više nikada ne vraćam kući. (Gromača, 2004: 76).

Odbijanje očeve naredbe da djevojka napusti starijeg ljubavnika označava njenu privilegovanost u borbi. Porodica i religija koje garantuju stratifikaciju patrijarhalnih obrazaca i performativnosti pri konstruktu roda/ova, teže ka tzv. procesu civilizacije putem diskursa nacionalnog konstituenta kulture u ime kojeg se vodi rat. Simbolički¹³ poredak u ratnom diskursu uslovljava preoblikovanje i zgušnjavanje identiteta. Susret pojedin/ke/ca s ratom rezultira

11 Fragment u prvom dijelu romana *Crnac* u kojem pripovjedačica opisuje jednu od svađa između majke i oca koja rezultira njenim odlaskom od kuće svojim roditeljima. "Otišle smo rano ujutro, dok se otac još pravio da spava. Kada me krišom pogledao, nisam mu rekla ni - Doviđenja! Okrenula sam glavu na drugu stranu. Bila sam majčin saučesnik" (Gromača, 2004: 64). Muškim diskursom nametnuti kompleksi koji se moraju razriješiti, previđaju majčinu potrebu da u kćerku projicira svu neodređenost svog odnosa prema sebi, odnosno da u njoj traži svoju dvojnicu.

12 Figura oca je reprezent društvenih i kulturnih normi.

13 Diskursivno, odnosno simboličko konstruisanje identiteta nije moguće. Simboličko svakako ne može da totalizuje identitet, promjenjivost te kategorije u područje imaginarnog unosi nered, te se tada, kako bi rekla Judith Butler, identitet dovodi u pitanje.

traumom. Čvrste i nehumane granice ratnog diskursa unutar kojeg se uvlači pojedinaka/ac pod uplivom traume, postaje mjesto pokušaja transcendencije, prevazilaska stvarnosti. Izaći na kraj s vlastitom traumom znači izaći na kraj s ratom. Neimenovana junakinja *Crnca* zatečena ratom na studiju u gradu pokušava da se izbori sa stvarnošću bijegom od nesigurne budućnosti i nesretnog života čime se nađe u zamci alkohola, ali i kretanja po rubovima zakona kako bi osigurala kakvu-takvu egzistenciju. Rat okupira sve segmente društva, te uništava i remeti djelovanja zajednice. U identičnom odnosu su i rodni odnosi koji "leže u srži kulturnih konstrukcija identiteta i kolektiviteta, kao i u većini kulturnih sukoba i osporavanja (Yuval-Davis, 2004: 57). Uloge u ratu su rodno predodređene i definisane. Nakon završetka fakulteta junakinja, znajući za stanje koje joj se poput otkrovenja ukazalo za vrijeme studentskog života mora da obavlja razne poslove kako bi spasila sopstvenu голу kožu, dok je s druge strane njen mladić prisilno mobiliziran u vojsku: *Rekli su da mora ići s njima, inače će ga odvesti u zatvor. [...] Mladić je također dobio pušku i uniformu. Dobio je i dvije bombe. Bombe su vojnici zvali "kinder jaje". [...] Muškarci su morali ući u autobuse. Autobusi su krenuli, ali nitko osim vozača nije znao kuda će ih oni odvesti.* (Gromača, 2004: 121)

Prinudna asimilacija pojedinca u kolektiv podrazumijeva prihvatanje vrijednosti sistema koje se očituju djelovanjem, za muškarca u javnoj sferi, čime odlazak na ratište jeste njegova primarna uloga, koja ne predstavlja samo borbu za očuvanje teritorije, već i odbranu pozadinskih učesnika rata, uglavnom žena i djece. Rat kao paradigma javne sfere od uloge muškarca u ratu tvori figuru heroja u kojem je utemeljen "ideal nacionalnog tipa" (Iveković, 1995: 9-23): *Na glavni trg u veliki grad dolazili su kamioni i tenkovi. Na njima su sjedili mladići koji nisu poginuli. Mahali su zastavama i pjevali. Na glavama su imali crne marame, kao gusari, a na očima crne sunčane naočale. Ljudi su stajali sa strane, dizali su ruke u zrak i mahali. U oči su im se zabijale ošte zrake sunca. Od njega nisu mogli vidjeti ništa drugo osim vojnika, tenkova i zastava. Mahali su tako dugo dok im ruke nisu postale drvene i krute, kao kod drvenih lutki, i dok im u očima nisu ostale samo točkaste žute pjege.* (Gromača, 2004: 136)

U nastojanju da se ostvari pripadnost kolektivu, može doći do overidentiteta, tzv. pretjerane identifikacije koja podrazumijeva gubitak samoidentiteta

i identifikaciju s herojem. Time se otvara prostor formiranja predrasuda i stereotipa koji postaju dio ideologije nacionalnog pamćenja telosa historije o sjećanju na herojski rat. Gromača deideologizira ulogu heroja u ratu, prvi put slikom mladića koji se ubio, "jer nije mogao podnijeti ni rat ni vojsku, da je zakopao bombu u polju iza svoje kuće, legao na nju i rasprsnuo se u zraku kao prskalica," a drugi put svjedočanstvom ratne traume po povratku mladića glavne junakinje s ratišta i slikom poginulog vojnika. Rat postaje poguban po ženski i muški rod. Rodne i spolne osobine koje su upisane u njihova ponašanja, pred smrtonosnim mehanizmima padaju. Tako je otac glavne junakinje otišao da kupi pištolj iz straha, beznađa i potrebe za samo/zaštitom.

Još jedna dimenzija političkog diskursa poništavanja (neprijateljskog) Drugog i osude ideološki isključenih identiteta odvija se putem teritorijalnog situiranja identiteta u ratom zahvaćenim područjima. Gromača u prozi *Crnac* hibridnim, dvokulturno pripadajućim identitetom svoje junakinje ostvaruje kontakt između zaraćenih strana dokidajući nadzor nad kretanjem koje je omogućio rat. "Traumatizirajuća fizička restrikcija kretanja u prostoru umetnuta u prirodu identiteta" (Kolozova, 2007: 1-13) jednom zasvagda potvrđuje simbolički poredak i uloge u ratu. Uzurpiranje ograničenja junakinja ostvaruje u dva navrata, prvi put susretom s majčinom porodicom u trećoj, nezaraćenoj zemlji, a drugi put odlaskom u neprijateljsku zemlju, bolesnoj nani u posjetu. Posjetu nani je ukinuo ravnatelj bolnice, koji je ujedno bio i vojnik. – "To vam je najstrože zabranjeno. Vi ste građani neprijateljske države i ne smijete je ni posjećivati!" - Rat koji je uslovio slobodu kretanja zajedno s traumom ratnog nasilja, udruženjem stvaralačkih moći utiče na procese prestrukturiranja identiteta. Očuvanje vlastitog života podrazumijeva sumnju u svaku/og drugu/og, sumnju koja proizvodi razarajući, traumatičan strah: *Majka i ja smo sjedile u autobusu. [...] Nitko s nikim nije razgovarao. Svi su čekali da dođe carinik, pa da vide kakve je boje pasoš onog drugog. Po boji pasoša znali su da li je onaj drugi njihov prijatelj ili neprijatelj. Majka je bila ljuta na mene. Ostavila sam jogurt na sjedalu, dok je autobus stajao. Sada će svi ljudi iz autobusa, pa nazivu tvornice znati iz koje smo mi države. Kad saznaju iz koje smo mi države biti će protiv nas. Možda će nas gurnuti iz autobusa u neku jamu, ili nam pritisnuti jastuk na glavu dok budemo spavale?* (Gromača, 2004: 124-125)

Poraće je obilježeno ne samo pokušajem reorganizacije života i potragom za nečim odavno izgubljenim. To mjesto je naselila čežnja "kao teški grumen zemlje" i želja za odlaskom iz domovine i grada, prevazilaženjem otvorenosti traume i njenim demonskim, nezavršenim trajanjem. Ujedno je dio užasavajuće spoznaje o ljudima koje je progutao rat, o ljudskom karakteru koji u okolnostima rata postaje animalan u funkciji samoočuvanja: *Svi su se bojali, ali ako bi netko podigao teški limeni poklopac, kojim su bili prekriveni, i nagnuo se nad njih kao nad stari zapušteni bunar, vidjelo bi se da su zapravo sretni, sretni da oni nisu ti koji će biti likvidirani [...] Duboko u sebi, svi su zapravo bili nesretni. Na dnu svakog od njih, kao na dnu prljavog starog bunara, stajao je debeli sloj smrdljive stare žabokrečine. Ali to nitko nije smio priznati onom drugom, jer bi onda taj drugi, zbog toga, odmah postao sretan.* (Gromača, 2004: 103-105)

Nakon rata, djevojka se zapošljava u školi, međutim nalazi se u sukobu sa organizacijom škole utemeljene na strogim religijskim obrascima. Autorka se hvata u koštac s obzorima škole koja nije tolerirala razlike niti sitne propuste, buntovnim djelovanjem svoje junakinje čime se može destabilizirati moć, ali i ukazati na njeno djelovanje. Preko lika profesorke likovnog koja se ne povinuje zakonu, pa umjesto jedinica upisuje dvojke kako je ravnatelj ne bi izbacio iz škole, "iako vodi neuredan život i nosi kratke suknje i visoke pete", Gromača kroz ovaj lik otkriva moć prisile koja pojedinku razvlašćuje u sferi djelovanja. Glavna junakinja, jedna od profesorki, iako ne smije pustiti učenike prije kraja časa vani ili reći im "da ne smiju imati spuštene glave ni stisnuta ramena. I da se ne smiju ničega bojati, pogotovo ne časne sestre ni ravnatelja", zbog države u kojoj su živjeli i sigurnosti svoga posla, ona to povremeno čini. Krećući se po rubu zakona koji uspostavlja grb države, junakinja kao profesorka preispituje vlastite (kulturne) postavke i stajališta, pokušavajući naći kompromis između prihvatljivosti istovjetnih radnji. Junakinja ide putem od poštovanja kulturnog autoriteta i/ili ispitivanja unaprijed date "osnovne kategorije, pozitivan obrazac unutra kojeg su ideje i vrijednosti uredno raspoređene" (Douglas, 2004: 66): *U imeniku su bila napisana imena djece i njihovih roditelja. Pored imena pisalo je i kakvog je porijekla koje dijete – onog koje je bilo neprijateljsko ili ne. Ako je u razredu bilo djece koja su imala neprijateljsko porijeklo, onda su ona šutjela i sjedila u zadnjim klupama stisnutih ramena i pognute glave, kao da su zbog nečega kriva. U školi na zidu*

je stajao veliki križ. U prostoriji u kojoj su sjedili profesori bila je i časna sestra. ... Profesori su sagibali vratove i krivili ih, da budu što bliže njenoj crnoj haljini. A kad bi ih dovoljno iskrivili, onda bi na njima izronili i blago se zanjihali mali zlatni privjesci u obliku križa. (Gromača, 2004: 144)

Stigmatizacija djece u školi i nakon rata po nalogu nacionalizma dobija demonske razmjere. Hitlerovština o porijeklu i čistoći nacije, sistemu bez-vrijednosti po kojem je crncima oduzeta i negirana svaka vrijednost, podvučena pod ispravnost religijskog ubjeđenja u instituciji kakvu treba da predstavlja škola u službi performativnog kreiranja društveno poželjnih identiteta i dalje će proizvoditi sukobe kojima će se potpirivati ratovi razlika.

Zaključna promišljanja

*Crncu*¹⁴ nikako ne treba oduzimati značajnu dimenziju o odrastanju. Iako sačinjen od statičnih slika, nelinearno povezanih, s labavom fabulativnom niti u prvom dijelu romana iz pozadine sumorne svakodnevnice industrijskog sela izranjaju detalji koji povezuju odrastanje glavne junakinje sa društvenim i porodičnim procesima. Ti procesi se između ostaloga, mogu čitati na dimenziji rodničkih odnosa. Snažnu tematsku prekretnicu predstavlja rat koji upravljačkim nacionalnim indicijama metodom segregacije usložnjava živote svih ljudi, kako gledano iz feminističke, pa i gender perspektive. S druge strane, partikularno preko glavne junakinje kroz čiju porodicu prolazi krvavi rez nacionalne podjele čime jedan dio porodice preko majčine linije postaje neprijateljski.

Gromača svojim pisanjem koji su za nju prostori naslućivanja, mjesto igre i traganja transponira u umjetnost kritički doživljaj i iskustvo svijeta, njegove udvojenosti, rasutosti, trulosti kojom se propagira brutalnost kulture prema ženi. Takav krajnje patrijarhaliziran položaj žena je dodatno usložen i pooštren ratom. Razlomljena romaneskna forma (tekst u obliku fragmenata koji su zasebne slike), izgrađena je distanciranim, izbrušenim, lakim i konci-znim rečenicama koje su u funkciji razotkrivanja sveobnavljajuće moći tradicije koja manipulira ženskim ulogama. Roman predstavlja krhotine života,

14 Usp. razlike u tumačenju i svođenje romana na isključivo jednu dimenziju. Usp. Pogačnik, Jagna. 2006. "Novi hrvatski roman (Jedno moguće skeniranje stanja)". *Sarajevske sveske*, br. 13. (Savremeni roman), str. 75-96.

djeliće sjećanja, snažne zaokružene slike iz života glavne junakinje iskazane autentičnim rečenicama, koje govore o autoričinom radu na jeziku, iz očujuće perspektive male djevojčice i njenog iskrenog i neprikrivenog i nepokvarenog pogleda na društvenu stvarnost i odnose među članovima društva. Njen svijet djetinjstva obuhvata i odnose među trima različitim generacijama, one kojoj pripadaju baka, nana i djed, generacija majke i oca te njihove dječije generacije, odnose među različitim kulturama. S odrastanjem djevojčice autorka uključuje ne tako naglašene odnose između sela i grada i što je najvažnije ukazuje na kraj mirnog perioda prethodnog sistema komunizma koji s dolaskom rata zamjenjuje nacionalizam s kojim otpočinje kraj jednog humanog (!?) i poznatog svijeta. Svi ovi odnosi su ponajviše determinisani matricom koju istražujemo na dimenziji rodnih identiteta uglavnom zasnovanih na spolnoj razlici, a koji su sržno pitanje kulturoloških djelovanja.

Autorka u tekstu obuhvata skoro sve elemente kulture i razotkriva mehanizme njenog djelovanja. Romanom "Crnac" preko glavne junakinje i njenog procesa konstruiranja identiteta oštro kritkuje kako kulturni i patrijarhalni koncept žena, taj *autoritet kulture* i performativni učinak na ženski rod. Naime, ona sjajno, dublje zasjeca u porodicu kao mjesto stratifikacije rodnih uloga i zaloga preko kojih se formira, kristališe i glorificira slika društva kojim upravlja muška kultura. Ta kultura tobože ima zadatak da se nosi s anomalijama i dvosmislenim činiocima "suprotstavljenim njenim postulatima" (Douglas, 2004: 66). Dolaskom rata i smjenom komunističke ideologije ideologijom nacionalizma moć i prijetnja nasilja poništavaju svaki oblik isključenih i magrinalizovanih drugih po sistemu razlika i hijerarhije koja uključuje u niz i potčinjene, potom stvara atmosferu straha koja rezultira općim raspadom humanih vrijednosti na koje Tatjana Gromača s gađenjem ukazuje. Insistiranje na kulturnoj različitosti predstavlja negiranje drugosti što podrazumijeva upisivanje negativnih odrednica u drugost, time se u koncept kulturne različitosti uključuje kako prošlosti i sadašnjost koje su operativne, tako modernost ima pravo ustupka tradiciji, stoga je bolje upotrebljavati pojam kulturna raznovrsnost koja ne samo da se pojavljuje kao "sistem artikulacije i razmjene kulturnih znakova" (Bhabha, 2003: 283) nego je njeno glavno obilježje relativizam i podsticanje na multikulturalizam. Oblikovanje ontološki nestabilnog identiteta glavne junakinje podređeno je dvostukoj traumi, kulturnoj traumi pre(od)rastanja, stega patrijarhalne po-

rodice po ženski rod i suočavanje s vještački konstruisanim kulturnim projektom nazvanim rat. Suočenje s ratnom traumom ima za cilj demaskiranje sveopšte moći poretka. Nesumnjivo tim činom se ukazuje na potrebu za transformacijom društva i kulture. Rasističko-fašističke kulture prema kojoj svaka razlika djeluje po identitet restrukturirajuće (skupa sa svojim negativno upisanim konotacijama). Na nivou kulturološke identifikacije, ta drugačija, podređena, marginalizovana pojedinka, ostaje bolno, nepoželjno crnačka, ali i rasprskavajuće subverzivna i pozitivna.